

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Een kolonie in beweging

Dijk, Kees van

Citation

Dijk, K. van. (2006). Een kolonie in beweging. *Leidschrift : Van Verovering Tot Onafhankelijkheid*, 21(September), 51-68. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/72725>

Version: Not Applicable (or Unknown)

License: [Leiden University Non-exclusive license](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/72725>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Een kolonie in beweging

Kees van Dijk

De eerste decennia van de vorige eeuw kunnen gezien worden als een breekpunt in de Indonesische geschiedenis. Het waren jaren waarin de emancipatie van zo goed als alle bevolkingsgroepen in Nederlands-Indië op gang kwam. Culturele en economische ontwikkeling stonden ook hoog op de agenda. Indonesiërs, Chinezen, Indo-Europeanen (mensen met gemengde Europese Indonesische voorouders) en Arabieren eisten dat ze niet langer als tweederangsburgers behandeld zouden worden en dat zij dezelfde rechten en plichten moesten krijgen als de Nederlanders, die in de kolonie woonden. De tekenen waren onmiskenbaar. Of, zoals de Resident van Soerabaja in mei 1913 in een brief aan Gouverneur-Generaal A.W.F. Idenburg schreef: ‘Allerwege, zoo onder de Inlanders zelf als onder Europeanen en Vreemde Oosterlingen heerscht thans een gevoel van onrust.’¹ De bevolking begon zich te roeren.

Wijzend op de snel voortschrijdende veranderingen in de koloniale samenleving pleitte de Adviseur voor Inlandsche Zaken, G.A.J. Hazeu, in een zeer geheime nota er in datzelfde jaar voor dat het koloniale bestuur het gedrag van de Europese en Indonesische ambtenaren diende te veranderen. Hen moest worden bijgebracht hoe om te gaan met mensen ‘die tot voor kort niet anders dan “mindere ambtenaren” waren of eenvoudig tot “de(n) kleine(n) man” gerekend werden, doch thans zich mensen beginnen te voelen en op eene behoorlijke behandeling aanspraak maken.’² In het nationalistische taalgebruik werd een vergelijkbaar beeld gebruikt. Indonesiërs presenteerden zich in redevoeringen en in de pers als ‘half-mensen’ of ‘kwart-mensen’ die een volwaardige status in de kolonie wilden verwerven.

Wat zich afspeelde was geen geleidelijk proces. De verandering had zich binnen een tiental jaren voltrokken. In zijn nota sprak Hazeu dan ook van de ‘verbazingwekkende snelheid’ waarmee dit was gebeurd en waarmee de ‘gedweë Javaan’ een figuur uit het verleden aan het worden was. In 1916 zou hij hier in een andere nota nog eens op terugkomen: ‘Het moge moeilijk vallen, de Bestuursambtenaren zullen zich moeten vertrouwd maken met

¹ Sarekat Islam Lokal. Jakarta: Arsip Nasional Republik Indonesia. Penerbitan Sumber-Sumber Sejarah no.7, (1975) 296.

² *Bescheiden betreffende de vereeniging ‘De Indische Partij’* (Batavia 1913) 167.

het onloochenbare feit, dat binnen ongelooflijk korten tijd de gansche geestelijke en politieke atmosfeer hier te lande zich aanmerkelijk gewijzigd heeft. Geen harde verbanningsbesluiten zullen den goeden rustigen ouden tijd weer terugtooveren, of den wassenden stroom van modern politiek leven kunnen tegenhouden.³

Het verlangen naar gelijkberechtiging

Waar moesten Nederlandse en Indonesische ambtenaren en uiteraard ook de Nederlanders, die op een andere wijze emplooi vonden in Nederlands-Indië, aan wennen? De goede oude tijd leek inderdaad tot het verleden te behoren. Politieke organisaties en vakverenigingen werden opgericht. Dagbladen die werden uitgegeven en geredigeerd door Indonesiërs en Chinezen stelden misstanden en discriminatie aan de kaak en sloegen een wat opruiende toon aan.

Daarnaast eisten Indonesiërs en Chinezen dat zij zich in de dagelijkse omgang op dezelfde wijze mochten gedragen als Europeanen en Indo-Europeanen. Dit betekende dat ze schoenen, jurken, lange broeken en andere Westerse kledingstukken wilden aantrekken. Dit was problematischer dan men zou denken. Nederlanders – en ook Engelsen in Brits Indië trouwens – vonden het maar niets dat de gewone bevolking de eigen dracht als ouderwets ging beschouwen en zich modern, dat is Europees, wilde kleden.⁴ Daarbij kwam nog dat in Nederlands-Indië nog steeds regels uit de zeventiende eeuw van kracht waren, die Indonesiërs en Chinezen verplichtten zich te kleden volgens de dracht van de eigen etnische groep. Deze bepalingen werden niet meer afgedwongen maar gezagsgetrouwe Indonesiërs en Chinezen namen het zekere voor het onzekere. In 1898 werd het nog als een uitzondering beschouwd dat de Nederlandse Resident van Soerabaja Indonesiërs toe om met schoenen aan (en niet op blote voeten) te fietsen (*De Locomotief* 9-6-1898). Een paar jaar later moest de vrouw van het hoofd van de Chinese gemeenschap in

³ Advies Hazeu 21-8-1916; Nationaal Archief, Den Haag, Ministerie van Koloniën, Verbaal 22-11-1916-6.

⁴ Kees van Dijk, 'Sarong, jubbah and trousers. Appearances as a means of distinction and discrimination' in: H. Schulte Nordholt ed., *Outward appearances. Dressing state and society in Indonesia* (Leiden 1997) 39-83.

Semarang op verzoek van haar echtgenoot toestemming vragen om in het openbaar in Europees 'nationaal costuum' te verschijnen.⁵

Verschil in kleding was niet het enige dat Indonesiërs stak. Ze eisten het recht om net als Westerlingen op een stoel te mogen zitten en niet langer verplicht te zijn om in gezelschap van meerderen op de grond te moeten hurken. Ook wensten ze niet langer uitgescholden of gestraft te worden als ze een Nederlander in het Nederlands aanspraken en niet bijvoorbeeld in het Javaans of Maleis, ook al beheersten Nederlanders deze talen niet altijd even goed.

Ook Chinezen voelden zich gediscrimineerd. Ze waren verplicht om in speciale wijken te wonen (getto's noemt een hedendaagse Indonesische auteur van Chinese afkomst deze) en mochten tot 1910 niet door het land reizen zonder daartoe over een speciale vergunning te beschikken.⁶ Dat Chinezen tweederangs burgers waren, was hen nog eens pijnlijk duidelijk geworden in 1899. Bang om de regering van Japan te beledigen, een land dat zich tot een machtige natie had ontwikkeld dat mocht het tot een oorlog komen zonder veel moeite Nederlands-Indië onder de voet zou kunnen lopen, werd in dat jaar bepaald dat Japanners tot de bevolkingsgroep der Europeanen gerekend dienden te worden. Vanaf dat moment konden Japanners in Nederlands-Indië aanspraak maken op dezelfde juridische en maatschappelijke behandeling als Europeanen.

Chinezen verkregen dit recht niet. Zij bleven 'Vreemde Oosterlingen'. Een deel van hen zocht in hun onvrede aansluiting bij ontwikkelingen die zich in China (en onder de Chinezen in Singapore) afspeelden. Net voor 1900 werd daar in het streven naar modernisering een selectieve overname van Westerse cultuurelementen gekoppeld aan een herleving van traditionele Confucianistische waarden. In Nederlands-Indië werd deze gedachte uitgedragen door de Chinese Vereniging, opgericht in 1901, en daarmee één van de oudste niet-Europese verenigingen in de kolonie. De val van het Manchu-keizerrijk in 1911 en het uitroepen van de Chinese Republiek in 1912 gaf aan dit moderne Chinese zelfbewustzijn een extra stimulans. Het nieuwe elan werd weerspiegeld in kleding en gedrag. En masse knipten Chinezen hun staart, het symbool van hun onderwerping aan de Manchu dynastie, af en gingen zich Westers kleden. De Nederlandse gemeenschap kon hier nog wel mee leven. Moeilijker om te verdragen was voor hen het plotselinge zelfbewustzijn dat de Chinezen tentoonspreidden.

⁵ *De Locomotief* (12-12-1904).

⁶ Leo Suryadinata, *The culture of the Chinese minority in Indonesia* (Singapore 1997) 81.

Zij wilden door Europeanen als gelijke behandeld worden en vonden dat ze door blanken met ‘meneer’ moesten worden aangesproken.

Op de Indo-Europeanen en de Indonesiërs maakten de Chinese Revolutie en het zelfbewuste optreden van de Chinezen indruk. De Chinese revolutie werd gezien als een voorbeeld van wat een krachtige volksbeweging kon bewerkstelligen. De omwenteling in China werd onderdeel van de politieke campagne van een kleine radicale groep Indo-Europeanen. Zij kwamen op voor een bevolkingsgroep waarvan veel leden zich in een moeilijke positie bevonden. Hun sociale achtergrond en gebrek aan goede opleiding beperkten hun carrièremogelijkheden. Daarnaast hadden ze niet ten onrechte het idee dat ze door de blanke gemeenschap, de *totoes*, gediscrimineerd werden en dat hun leefwijze en cultuur belachelijk werden gemaakt. Om alles nog een graadje erger te maken bedreigde de langzaam op gang komende emancipatie van Indonesiërs hun bestaan. Openbaar onderwijs aan Indonesiërs en in het bijzonder het in het leven roepen van uitsluitend voor Indonesiërs toegankelijk beroepsonderwijs, zorgden voor concurrenten op de arbeidsmarkt, juist voor die banen waar Indo-Europeanen wel voor in aanmerking kwamen.

De man die de onvrede onder de Indo-Europeanen politieke gestalte gaf was E.F.E. Douwes Dekker, een achterneef van Multatuli. Hij was iemand die uitstekende contacten had met uit Brits-Indië gevluchte revolutionairen en ook een aantal vooraanstaande, internationaal bekende anarchisten en linkse agitators goed kende; mensen die allen artikelen zouden schrijven voor het door hem geredigeerd halfmaandelijks blad *Het Tijdschrift*, dat in 1911 voor het eerst verscheen. Mede door hun medewerking was *Het Tijdschrift* voor de toenmalige koloniale omstandigheden ongekend radicaal van toon. Het bleef niet bij de publicatie van *Het Tijdschrift*. In december van het volgende jaar kwam op initiatief van Douwes Dekker de Indische Partij tot stand. De oprichtingsvergadering in de balzaal van Maison Vogelpoel in Bandoeng was één grote manifestatie van Indo-solidariteit en van gevoelens van haat jegens het moederland, het koloniaal bestuur en de blanke *totoes* in Nederlands-Indië. De ambtenaar, die verslag deed aan het gouvernement over wat er zich op die dag in Bandoeng afspeelde, moet zich wat ongemakkelijk hebben gevoeld toen voorafgaand aan de vergadering de maaltijd die hij gereserveerd had, hem in Maison Vogelpoel ontfutseld werd door een Indo-European, die hem toesnauwde van de honger te vergaan.⁷

⁷ *Bescheiden*, 125.

Afb. 1: Leden van de Indische Partij in 's-Gravenhage in 1913 met zittend van links naar rechts Tjipto Mangoenkoesoemo, E.F.E Douwes Dekker, Soewardi Soerjaningrat (KITLV-collectie, 3725).

De Indische Partij was meer dan louter een vereniging van Indo-Europeanen of 'jongens van het land' zoals zij zichzelf noemden.⁸ Wat Douwes Dekker voor ogen stond was samenwerking van alle bevolkingsgroepen voor wie Nederlands-Indië het vaderland was. Tot deze categorie rekende hij niet alleen de Indonesiërs, maar ook de Chinezen die zich in Nederlands-Indië hadden gevestigd, en zeker ook de Indo-Europeanen. *Totoks* waren buitengesloten. In tegenstelling tot de Indo-Europeanen waren zij meestal niet in de kolonie geboren en ze zouden daar ook niet zoals de Indo-Europeanen of Indonesiërs sterven. Na voltooiing van hun contract of carrière vertrokken zij weer naar Nederland.

Bij het realiseren van zijn idealen werkte Douwes Dekker nauw samen met twee Indonesiërs met wie hij goed bevriend raakte en die samen met hem het gezicht van de Indische Partij bepaalden: Tjipto Mangoenkoesoemo, een Javaan die aan de School tot Opleiding van

⁸ *Bescheiden*, 123.

Inlandsche Artsen (STOVIA) had gestudeerd, iemand met een scherpe pen; en Raden Mas Soewardi Soerjaningrat, een lid van de Javaanse adel. Deze samenwerking was een reden voor het Nederlandse bestuur om zich ernstig zorgen te maken. Een protestbeweging van Indo-Europeanen was namelijk onder controle te houden en vormde geen grote bedreiging voor de orde en rust. Zolang de agitatie, hoe radicaal ook, in het Nederlands werd gevoerd zouden, zo dacht men, de maatschappelijke gevolgen gering zijn. De invloed zou dan immers niet veel verder reiken dan de kleine groep Indonesiërs die Nederlands sprak. De consequenties zouden echter veel ernstiger en gevaarlijker voor het Nederlandse gezag kunnen zijn als Maleis of een streektaal werd gebruikt. In bestuurskringen beschouwde men dit als een reëel gevaar. Een aanleiding om op te treden werd snel gevonden.

Nederland en Nederlands-Indië stonden aan de vooravond van de herdenking van het feit dat een eeuw eerder, in november 1813, Nederland van Franse overheersing was bevrijd. Overal in Nederlands-Indië werden festiviteiten gepland om dit heugelijk feit te vieren. Nu was het, en met name Douwes Dekker en andere Indo-Europeanen wonden zich daarover op, nogal pijnlijk om Nederlands herwonnen onafhankelijkheid in een kolonie feestelijk te gedenken. Ook Tjipto Mangoenkoesoemo en een aantal andere Indonesiërs besloten te protesteren. Zij richtten een Inlandsch Comité ter Herdenking van Nederlands Honderdjarige Vrijheid op. Dit comité drong aan op vrijheid van vereniging en vergadering voor alle inwoners van Nederlands-Indië en benadrukte dat Nederlands-Indië een eigen democratisch gekozen volksvertegenwoordiging moest krijgen, iets waarvoor in de ogen van Den Haag en Batavia de bevolking nog niet rijp was. Daarnaast gaf het Comité de brochure *Als ik eens Nederlander was...* uit, waarin de spot werd gedreven met de feestelijke herdenking in een door Nederland bestuurde kolonie.

Voor de koloniale autoriteiten was dit pamflet een duidelijk voorbeeld van een poging tot 'opruien en zaaien van verdeeldheid'.⁹ *Als ik eens Nederlander was...*, waarop in de Nederlandse gemeenschap met verontwaardiging werd gereageerd, was de aanleiding voor het koloniaal bewind om tegen de leiders van de Indische Partij op te treden. Douwes Dekker, Tjipto Mangoenkoesoemo en Soewardi Soerjaningrat werden gedwongen om de kolonie te verlaten en in ballingschap in Nederland te gaan leven, wat met name voor Tjipto Mangoenkoesoemo een beproeving

⁹ Notulen van Buitengewone Vergadering van de Raad van Indië op 31-7-1913; Nationaal Archief, Ministerie van Koloniën, Verbaal 25-9-1913-56.

zou blijken te zijn. De Indische Partij werd verboden. Het ging niet eens zozeer om de inhoud van de brochure. Zwaar telde dat er ook een Maleise versie was verspreid en dat er bij de Indische Partij plannen bestonden om een Maleise editie uit te geven van haar dagblad *De Express*. In het verleden hadden de drie zich nog niet systematisch aan 'propaganda in de Inlandsche talen' bezondigd.¹⁰ De Indische Partij leek nu van koers te veranderen. Tot elke prijs diende te worden voorkomen dat de leiders hun ideeën onder de bevolking konden verbreiden. Om zijn handelen te verantwoorden schreef de Gouverneur-Generaal een vijftien bladzijdentellende brief aan de Minister van Koloniën in Den Haag. Verontrust meldde hij daarin dat Maleis de taal was 'waarin over geheel Indië de Inlandsche middenklasse' kon worden bereikt.¹¹ Eerdere agitatie van het drietal en hun 'mentaliteit' speelden ook een rol bij het besluit om hen te verbannen.¹²

Batavia voerde een verloren strijd. Op het moment dat de affaire zich afspeelde was het 'ontwaken' van de Indonesische bevolking al een feit. De verenigingen die waren opgericht, eerst in 1908 de Boedi Oetomo (Nobel Streven) en een paar jaar later in 1911 de Sarekat Islam (Islamitisch Verbond), lieten zich niet afschermen van door het gouvernement als gevaarlijk beschouwde opvattingen. Met name de Sarekat Islam kon op grote populariteit onder de bevolking rekenen, eerst op Java en daarna ook elders in de Indonesische Archipel. Binnen korte tijd groeide ze uit tot een echte volksbeweging, met tientallen lokale afdelingen met ten minste 700.000 leden.¹³

Het gouvernement reageerde veel omzichtiger op deze Indonesische organisaties dan op de Indische Partij. De Gouverneur-Generaal en zijn naaste adviseurs zagen in hun ontstaan een aanzet tot de door hen voorgestane ontwikkeling van de Indonesische bevolking. Tegen uitwassen moest worden opgetreden maar over het algemeen werd 'het ontwaken' van de Indonesische bevolking als positief ervaren. Het paste in de Ethische Politiek die werd voorgestaan, door Elsbeth Locher-Scholten getypeerd als 'een actief streven naar ontwikkeling van land en volk van de Indische

¹⁰ Idenburg aan De Waal Malefijt 25-8-1913; Nationaal Archief, Ministerie van Koloniën, Verbaal 25-9-1913-56.

¹¹ Idenburg aan De Waal Malefijt 25-8-1913; Nationaal Archief, Ministerie van Koloniën, Verbaal 25-9-1913-56.

¹² *Verslag der Handelingen van de Staten Generaal* ('s-Gravenhage 1918-1919) II, 2082.

¹³ A.P.E. Korver, *Sarekat Islam 1912-1916* (Proefschrift Universiteit van Amsterdam 1982) 194.

archipel, onder Nederlands gezag en naar westers model'.¹⁴ In 1916 kenschetste C. Snouck Hurgronje, een befaamd islamkenner en gezaghebbend adviseur van de Gouverneur-Generaal wiens woord welhaast wet was in Batavia, de Sarekat Islam als teken van 'een jeugdig volk bezig te ontwaken tot maatschappelijke en staatkundige mondigheid' en 'één der grootste lichtpunten' van het Nederlandse beleid.¹⁵ Voor hem stond de 'associatie der Mohammedaansche onderdanen (...) aan de Nederlanders' voorop. Er lag mogelijk wat moois in het verschiet. Problemen met de Islam zouden tot het verleden behoren. Er zou 'genoeg eenheid van cultuur' zijn om 'aan het verschil in godsdienstige belijdenis zijn politieke en sociale beteekenis te ontnemen.' Mocht de associatie echter niet tot stand komen dan zouden Nederlanders en Indonesiërs steeds verder uit elkaar groeien.¹⁶

Afb. 2: Oprichtingsvergadering Sarekat Islam te Blitar in 1914 (KITLV-collectie 3719).

¹⁴ E.B. Locher-Scholten, *Ethiek in fragmenten. Vijf studies over koloniaal denken en doen van Nederlanders in de Indonesische archipel, 1877-1942* (Utrecht 1981) 112.

¹⁵ C. Snouck Hurgronje, *Verspreide geschriften van C. Snouck Hurgronje. Deel IV, Geschriften betreffende den Islam in Nederlandsch-Indië*. (Bonn en Leipzig 1924) 409.

¹⁶ C. Snouck Hurgronje, *Nederland en de Islam* (2^e druk; Leiden 1915) 83.

Zoals uit de eerder genoemde uitingen van Hazeu blijkt waren lagere Europese en Indonesische ambtenaren een andere mening toegedaan. Ook in de Europese gemeenschap stuitte de tolerante houding van de Gouverneur-Generaal en zijn naaste adviseurs op onbegrip. Dit te meer omdat het enthousiasme waarmee de bevolking zich achter de Sarekat Islam schaarde in sommige gebieden leidde tot onrust op het platteland en ook ging gepaard met het uiten van sterk anti-Nederlandse en anti-Chinese gevoelens. Dit laatste was overigens ook in de hand gewerkt doordat, na de omwenteling in China, Chinezen zich af en toe wat hooghartig tegenover Indonesiërs opstelden. Batavia had met deze door de Sarekat Islam opgewekte onrust rekening gehouden. Plaatselijke afdelingen werden erkend, een nationaal bestuur (dat wel getolereerd werd en als gesprekspartner optrad) niet. Zo zou niet de hele beweging geschaad en mogelijk verboden hoeven te worden als op lokaal niveau iets mis ging en als daar tegen de Sarekat Islam activiteiten moest worden opgetreden.

Een wat roerige Maleis-talige pers bestond ook al. De Indonesische dag en weekbladen die werden uitgegeven sloegen een steeds onafhankelijker toon aan. Kranten in het Maleis en Javaans bestonden al vanaf 1855, maar deze waren lange tijd beslist niet van revolutionaire of opruiende aard geweest. De kentering kwam in het begin van de twintigste eeuw. Het moment waarop is zelfs met enige nauwkeurigheid aan te geven. Rond 1910 doopte Tirta Adhi Soerjo (Minke in de romancyclus van Pramudya Anata Tur) de door hem uitgegeven krant *Medan Prijaji* om van een blad voor bestuurders en zakenlui tot de spreekbuis van het overheerste volk. Dit vormde de aanzet tot wat in ambtelijk jargon een ‘tendentieus geredigeerde periodieke pers die hare producten in Oostersche Talen doet verschijnen’ ging heten.¹⁷

Al vanaf het moment dat Tirta Adhi Soerjo de koers van *Medan Prijaji* wijzigde en vooral nadat de plannen tot de uitgave van een ‘Maleise *De Express*’ bekend waren geworden, werd in Den Haag en Batavia gewerkt aan wetgeving om censuur te kunnen uitoefenen en bladen die het al te bont maakten en die een gevaar bleken te zijn voor orde en rust, te kunnen straffen. Aan de rechter wilde men deze taak niet overlaten die zou wel eens te lankmoedig kunnen zijn. Ook moest men erkennen dat Indonesische journalisten slim genoeg waren om hun opvattingen en kritiek zo te verwoorden, dat ze binnen de grenzen van de wet bleven. Het zou

¹⁷ Idenburg aan De Waal Malefijt 22-2-1915; Nationaal Archief, Ministerie van Koloniën, Verbaal 17-9-1915-46.

overigens tot 1931 duren tot er daadwerkelijk een wettelijke regeling kwam, de zogeheten Persbreidelordonnantie, die het koloniale bestuur in staat stelde tegen hem onwelgevallige pers op te treden.

Een van de redenen waarom in de eerste twee decennia van de vorige eeuw het Nederlandse bestuur wat roerige bladen tolereerde, zij het niet altijd van ganser harte, was dat een dergelijke pers een goed middel vormde om op de hoogte te blijven van wat er onder de bevolking leefde. Batavia was zich er ook van bewust, dat de Indonesische pers misstanden aan de orde stelde die plaatselijke Europese en Indonesische ambtenaren voor hun superieuren verborgen probeerden te houden. Dit zou hun beoordeling wel eens kunnen schaden, als ze niet zelf al de bron van de problemen waren. Om te voorkomen dat er geen enkel Indonesisch dagblad in Batavia zou verschijnen en een dergelijke informatiebron over het leven in de stad zou verdwijnen was de overheid in September 1917 zelfs bereid om de oprichting van een met de Sarekat Islam verbonden krant, *Neratja* (Balans), te financieren. Hoewel deze steun het blad in de ogen van een deel van de nationalistische beweging verdacht maakte, was het beslist geen gezagsgetrouw blad en werd er in *Neratja* soms felle kritiek op het overheidsbeleid geleverd.

Internationale invloeden

De Ethische Politiek was niet alleen het gevolg van verheven idealen van politici in Nederland en bestuurders in Nederlands-Indië. Het was een samengaan van het geloof in de morele verplichting om de levensomstandigheden van de bevolking te verbeteren en praktische overwegingen ingegeven door de internationale verhoudingen van dat moment. In 1898 had Spanje na een desastreus verlopen oorlog met de Verenigde Staten afstand moeten doen van de Filippijnen en Cuba. In Nederlandse ogen was Spanje gestraft voor wanbestuur en verwaarlozing van haar koloniën. Onvrede onder de bevolking en opstanden waren het resultaat geweest. Nederland zou dit niet overkomen. Economische ontwikkeling en geleidelijke emancipatie van de inheemse bevolking werden als een waarborg beschouwd voor trouw van de Indonesiërs aan het Nederlandse gezag. Wanbestuur en een ontevreden, opstandige bevolking daarentegen zouden niet alleen het Nederlandse bestuur in de kolonie zelf aantasten. Ze zouden een andere natie wel eens op het idee kunnen brengen

om Nederlands-Indië binnen te vallen daarbij het excuus gebruikend dat Nederland zijn verplichtingen als koloniale mogendheid niet na kwam. In de eerste decennia van de twintigste eeuw vormde 'Denk aan de Filippijnen' dan ook een met zekere regelmaat gebruikte kreet om de Ethische Politiek te rechtvaardigen.

De ondergang van Spanje als koloniale mogendheid wekte toch weinig beroering onder de Nederlanders, zowel in het moederland als in de kolonie, overtuigd als zij waren dat Nederland zijn koloniale onderdanen veel beter behandelde dan Spanje had gedaan. Andere internationale ontwikkelingen deden dat wel. Grote indruk maakte de Japanse overwinning in de Russisch-Japanse Oorlog van 1904-1905. Voor het eerst had een Aziatisch land een Europese mogendheid verslagen. Het Japanse succes deed Nederlanders en andere westerlingen beseffen dat als één land in de wereld een bedreiging voor de Nederlandse aanwezigheid in Nederlands-Indië vormde dit Japan was. De al sluimerende 'Japannervrees' werd hier alleen maar door versterkt. Voor Indonesiërs was de Japanse overwinning, meer nog dan de al genoemde Chinese Revolutie, een hoopgevend teken. Het was een signaal dat, mits Indonesiërs bereid waren hard te werken en offers te brengen en hen de mogelijkheid geboden werd om goed onderwijs te volgen, zij in de toekomst niet langer tweederangs burgers hoefden te zijn.

Op geestelijk gebied waren er ook bedreigingen. De associatie gedachte liep gevaar. Ontwikkelingen in de islamitische wereld vormden een bedreiging voor de politieke en culturele loyaliteit van de Indonesische moslims. Een groot gevaar zag men in de jaren voor en na de eeuwwisseling in het zogenaamde panislamisme; de gedachte dat de sultan van het Ottomaanse Rijk de geestelijk leider van alle moslims in de wereld was. Moslims in Nederlands-Indië zouden geestelijk leiderschap ook wel eens kunnen opvatten als politiek en ook cultureel leiderschap. Het was inderdaad niet ongewoon dat in gebieden waar men zich verzette tegen uitbreiding van het Nederlandse gezag steun in Istanbul werd gezocht of verhalen de ronde deden over op handen zijnde Turkse militaire hulp.

In een dergelijk klimaat werd alles wat maar enigszins naar Turkse invloed reikte, verdacht. Dit reikte van het zenden van kinderen naar Turkije om daar onderwijs te volgen tot het dragen van een Turkse fez. Zelfs een inheems hoofddekseel dat op een fez leek kon argwaan wekken. In 1906 werd Prins Sosronegoro, de broer van de sultan van Koetei op Borneo, tijdens een bezoek aan Istanbul bestraffend door de Nederlandse gezant aldaar toegesproken, omdat hij een Turkse fez zou dragen. Om de

loyaliteit van de prins te testen en om te zien hoe hij reageerde werd hij langs een portret van Koningin Wilhelmina geleid. Dat de prins 'in ene houding van eerbied en onderdanigheid' voor het schilderij stilhield en ook in woord van zijn respect voor de koningin blijk gaf, overtuigde de ambtenaren in Batavia niet.¹⁸ De twijfels verdwenen pas nadat bij navraag bij de Nederlandse assistent-resident in Kutei bleek, dat de vorst en zijn familie een fez-achtig muts droegen.

Onafhankelijk van de invloed die de Turkse sultan wilde verwerven kwam er rond de eeuwwisseling in het Midden-Oosten een vernieuwingsbeweging binnen de Islam op gang, die ook in Nederlands-Indië veel aanhang zou verwerven. Dit 'modernisme' sloot perfect aan bij het verlangen tot emancipatie. Het verbond de terugkeer naar een zuivere, orthodoxe Islam ontdaan van bijgeloof, pre-islamitische gebruiken en mystieke opvattingen, met het selectief overnemen van die elementen van de Westerse cultuur die een bijdrage konden leveren aan de ontwikkeling van de islamitische wereld en haar bewoners. Hoog in het vaandel stonden goed onderwijs voor moslims met ruime aandacht voor seculiere vakken, zorg voor de armen in de maatschappij en zendingsactiviteiten onder geloofsgenoten. Hoewel de aanhangers van deze stroming vooral ook maatschappelijk modern waren en er in tegenstelling tot sommige andere Indonesische moslims weinig problemen mee hadden om in het dagelijks leven een 'westers' gedrag te vertonen, droeg het modernisme niet bij tot de door Snouck Hurgronje voorgestane associatie. Het modernisme wees westerse overheersing af. De stroming was ontstaan als reactie op de westerse politieke en technologische suprematie in die dagen.

Ontegenzeggelijk vormde het modernisme wel een stimulans voor de opleving van de islam, die zich in die dagen aftekende, en waarvan de Sarekat Islam zowel het resultaat als één der motoren was. Het nettoresultaat van de impuls, die de islam in die dagen kreeg, was voor de Nederlanders een tegenvaller. Assimilatie leek op zijn retour. In 1913 moet een andere adviseur van de Gouverneur-Generaal, D.A. Rinkes concluderen dat het 'sociale panislamisme' aan populariteit won.¹⁹ Islamitische gewoontes verspreidden zich en dit zou 'de associatie aan de Europeesche cultuur zoo niet verhinderden,' dan toch 'vertragen en minder intensief'

¹⁸ Van Bijlandt aan Van Tets van Goudriaan 22-0-1906; Nationaal Archief, A-dossier 190; 451.

¹⁹ *Adviezen van den adviseur voor inlandsche zaken betreffende de vereeniging 'Sarekat Islam'* (Batavia 1913) 35.

maken. Toch was er geen reden tot paniek, verzekerde Rinkes de Gouverneur-Generaal. Wel was het een ontwikkeling die 'geen bepaalde bezorgdheid, doch wel een zekere droefenis' teweeg bracht.

Een internationale geestelijke invloed moet nog genoemd worden. Dit is die van het socialisme. Socialistisch en marxistisch jargon maakte grote indruk in Indonesische nationalistische kringen. Termen als kapitalistische uitbuiting, sociale democratie en onderdrukking werden vaak in artikelen in de Indonesische pers gebruikt en doorspekten redevoeringen van nationalistische leiders. Op het eerste nationale congres van de Sarekat Islam in juni 1916 werd de profeet Mohammed zelfs 'de vader van het Socialisme en de wegbereider der Democratie' genoemd. Hij was 'den Socialist bij uitnemendheid.'²⁰ Het bleef niet bij woorden alleen. Op 9 mei 1914 richtten een aantal Nederlandse socialisten die in de kolonie werkten de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging (ISDV) op, in 1920 omgedoopt tot Indische Communistische Partij. Tot de kern van de nieuwe organisatie behoorden ook een aantal Indonesiërs die tevens lid waren van de Sarekat Islam. Zij slaagden er weliswaar niet in om de Sarekat Islam te domineren, maar zij droegen er wel toe bij dat de Sarekat Islam ogenschijnlijk een linkere, radicalere koers ging varen.

De Eerste Wereldoorlog

Na een betrekkelijk korte periode volgend op het uitbreken van de Eerste Wereldoorlog, konden de Nederlanders in Nederlands-Indië opgelucht ademen. De economische ineenstorting, die men in augustus 1914 in de kolonie had verwacht, bleef uit. In de eerste oorlogsjaren zou de koloniale export sector, met suiker als grote motor, alleen maar groeien. Een misschien nog grotere opluchting vormde het feit dat onrust onder de bevolking was uitgebleven. De angst, die ook tijdens de Russisch-Japanse oorlog merkbaar was, dat Indonesiërs de onzekere situatie van het moment zouden aangrijpen om in opstand te komen, werd niet bewaarheid. Veel Europeanen hadden dit gevreesd, overtuigd als zij er toch al van waren dat de aanhangers van de Sarekat Islam de Europeanen en Chinezen uit Nederlands-Indië wilden verdrijven en daarbij moord op grote schaal niet zouden schuwen. Dat de plantage-economie niet tot ondergang gedoemd was, betekende ook dat men niet langer bang hoefde te zijn voor een grote schare roerige plantagearbeiders

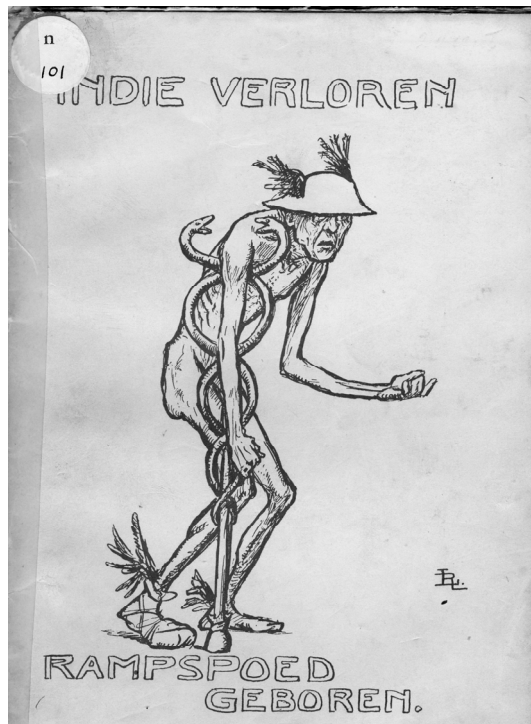
²⁰ Sarekat Islam, 27.

die ontslagen hadden moeten worden, of die men geen loon meer kon betalen of door het wegvallen van het scheepsverkeer en de import van rijst niet meer kon voeden. Zelfs het gouvernement was er niet geheel gerust op geweest hoe de bevolking op de oorlogstijding zou reageren. De angst bleek ongegrond. Op vergaderingen hieven leden van Indonesische organisaties niet de leus 'Weg met de Nederlanders' aan, maar getuigden zij van hun trouw aan het Nederlandse gezag. Op bijeenkomsten van de Sarekat Islam werd zelfs om Gods zegen over Nederland en Koningin Wilhelmina gebeden. Hoe loyaal Indonesiërs waren bleek ook uit de inzamelingen die zij evenals Chinezen hielden voor armlastigen in Nederland, mensen die door het uitbreken van de oorlog plotseling hun broodwinning hadden verloren.

Niet verdwenen was de angst voor Japan. In 1913 had een zware Staatscommissie voor de Verdediging van Nederlandsch Indië zich met het oog op de Japanse dreiging al uitgesproken voor een rigoureuze versterking van de Nederlandse vloot en de aanschaf van een aantal indrukwekkende slagschepen van het type waarover ook de marines van Engeland, Duitsland en Japan beschikten. De plannen vonden een enthousiast onthaal bij een door het bedrijfsleven gesteunde pressiegroep, de vereniging Onze Vloot. Doel van Onze Vloot was om de publieke opinie rijp maken voor de bouw van een miljarden kostende moderne Nederlandse vloot. In het kader van dit streven werden artikelen aan de pers ter beschikking gesteld, lezingen door het hele land gegeven en pamfletten gepubliceerd. Van één van deze pamfletten zou de titel beklijven: *Indië verloren, rampspoed geboren*.²¹

De volgende stap werd in Nederlands-Indië gezet. Nog in 1914 werd het duidelijk dat Batavia de oprichting van een 'inlandsche militie' overwoog en dienstplicht voor Javanen en voor de inwoners van de Minahasa wilde invoeren. Het plan, vergelijkbaar met het viertien van honderd jaar herwonnen onafhankelijkheid in 1913, bewerkstelligde in meerdere opzichten een omslag. Niet vrij van vooroordelen hadden Nederlandse militairen en burgers in Nederlands-Indië tot dan toe nogal lacherig gedaan over de gevechtswaarde van de Javaanse soldaat. Nu werd ineens betoogd dat een Javaan kón vechten en dit te meer als hij zijn 'vaderland' moest verdedigen. De autoriteiten gingen ervan uit dat de Indonesiërs dat wilden doen. De bevolking zou slechter af zijn onder Japans bewind. Op suggesties dat het misschien niet zo veel zou uitmaken of nu Nederland of Japan de kolonie bestuurde werd furieus gereageerd.

²¹ C.G.S. Sandberg, *Indië verloren, rampspoed geboren* ('s-Gravenhage 1914).

Afb. 3:

Zo zou Nederland er zonder Nederlands-Indië volgens Onze Vloot uitzien. Omslag van C.G.S. Sandberg, *Indië verloren, rampspoed geboren* ('s Gravenhage 1914).

Belangrijker was dat als gevolg van de militie plannen de politieke discussie in een stroomversnelling raakte. Tegenstellingen binnen de nationalistische beweging en tussen nationalist en gouvernement verscherpten zich. Fel gekant tegen de plannen waren de linkervleugel van de Sarekat Islam en een groot deel van de gewone leden en aanhangers van de Sarekat Islam en Boedi Oetomo. Bestuursleden van beide organisaties spraken zich echter wel uit voor een mogelijke militie en namen actief deel aan de zogeheten Indië Weerbaar campagne, die het idee in Nederland en in Nederlands-Indië moest propageren. Indonesische deelname aan de verdediging van Nederlands-Indië was niet vanzelfsprekend. De Nederlandse regering diende er voor te zorgen, dat Indonesiërs de kolonie echt als hun vaderland zouden beschouwen. Dit vereiste concessies: beter onderwijs, goede medische voorzieningen, inspraak in het bestuur van de kolonie en, uiteraard, een menswaardige en gelijkwaardige behandeling van de Indonesiërs. De beloning kwam er. Nederlands-Indië kreeg een quasi volksvertegenwoordiging, de Volksraad,

opgericht in mei 1918. Weliswaar waren de leden niet direct door de bevolking gekozen en had de Volksraad geen verregaande bevoegdheden, maar in het allereerste begin werd hij door de Gouverneur-Generaal toch als een serieuze gesprekspartner behandeld. Het Nederlandse bedrijfsleven zamelde geld in voor een technische hogeschool, die uiteindelijk in 1920 in Bandoeng zijn deuren zou openen.

De dienstplichtdiscussie, het optreden van Indonesische leden van de Indische Sociaal-Democratische Vereeniging in de Sarekat Islam en de al genoemde aantrekkingskracht die van marxistisch jargon uitging, droegen er toe bij dat de toon binnen de nationalistische beweging in woord en geschrift onverzoenlijker werd. Terugkijkend op wat zich had afgespeeld op opeenvolgende nationale congressen van de Sarekat Islam concludeerde het Ministerie van Koloniën in 1919 dat er zich na juni 1916 een radicale ommezwaai had afgetekend.²² In 1916 hadden de congresgangers zich nog uitgesproken voor verbeteringen ‘mèt en dóór het Gouvernement’. In oktober 1917 was de toon ‘nu en dan op het ruwe af’ en had men ‘heftige, dikwijls afbrekende, zelden opbouwende kritiek’ op het bestuur geuit. In september 1918 had één thema het congres beheerst: ‘de roep tot den strijd tegen het (zondige) *kapitalisme*’.²³ Over de van begin af aan al meer gematigde Boedi Oetomo was het ministerie beter te spreken maar ook hier constateerde het een ‘verschuiving van hare politieke aspiraties naar links’. In de beoordeling van de Sarekat Islam klonken de opvattingen door van Idenburg, nu niet langer Gouverneur-Generaal maar Minister van Koloniën. Hij die altijd de Sarekat-Islam in bescherming had genomen en daardoor felle kritiek van Europeanen te verduren had gekregen, oordeelde nu met een zekere bitterheid over de partij. In Nederlands-Indië zelf probeerde men het tij te keren door geen vergunningen voor protestvergaderingen af te geven of door het aantal deelnemers te beperken. Bestuursambtenaren, politiebeambten en leden van de Politieke Inlichtingen Dienst woonden vergaderingen bij en ontnamen sprekers, die te ver gingen, het woord. (Een Sarekat Islam bijeenkomst in december 1917 werd zelfs door ongeveer tien Nederlandse beambten bijgewoond).

De in het verslag van het ministerie opgemerkte omslag kwam op een moment dat de economische ondergang van Nederlands-Indië echt nabij leek. De plantages produceerden nog volop, maar hun producten konden niet meer

²² *Bijlagen van het verslag der handelingen van de Tweede Kamer der Staten-Generaal. Bijlage C* (‘s-Gravenhage 1919) 1-4, 7.

²³ Met zondig kapitalisme werd niet-Indonesisch kapitalisme bedoeld.

worden uitgevoerd. Vanaf 1916 hadden plantages en exportbedrijven al hinder ondervonden van een gebrek aan scheepsruimte. De nood zou alleen maar groter worden. De geallieerden, in het nauw gedreven als zij waren door de Duitse duikbotenoorlog, eisten dat neutrale landen schepen ter beschikking stelden om hun gebrek aan scheepsruimte te verminderen. Als dwangmiddel werden Nederlandse schepen in geallieerde havens aan de ketting gelegd, wat de Nederlandse overheid uiterst huiverig maakte om nog Nederlandse schepen te laten uitvaren. In maart 1918 werden zelfs alle Nederlandse schepen, die in geallieerde havens lagen, gerekwireerd.

Stilvallen van het scheepsverkeer betekende dat er ook geen rijst meer kon worden ingevoerd en dat er ernstig rekening gehouden moest worden met hongersnood op grote schaal. De situatie leek kritiek: economische problemen, stijgende prijzen van de eerste levensbehoeften, een linkser wordende volksbeweging, leger en marine waarin de gewone burger geen vertrouwen meet stelde. Aangetast als ze waren door zoals een auteur het in die tijd uitdrukte 'een geest van ongehoorzaamheid'. Daarbij nam de onrust en criminaliteit toe op het platteland van Java en, in de herfst van 1918, de angst voor een socialistische staatsgreep in Nederland en misschien ook in de kolonie.²⁴ Omdat ook het telegraafverkeer met Nederland ernstig ontregeld was, was het niet goed mogelijk om met het moederland te overleggen over hoe te handelen. De Gouverneur-Generaal van dat moment, Mr J.P. Graaf van Limburg Stirum, koos voor samenwerking met gematigde nationalistische leiders; genoeg reden voor zijn Nederlandse politieke tegenstanders om hem als een zwakke persoonlijkheid af te schilderen. Batavia beloofde een onderzoek in te stellen naar de arbeidsomstandigheden in Nederlands-Indië en liet er geen twijfel over bestaan, dat als er een keus moest worden gemaakt tussen de verbouw van suikerriet en van voedingsgewassen dit laatste de voorkeur zou krijgen. Ook werd gesuggereerd dat de Volksraad misschien wel eens grotere bevoegdheden zou kunnen krijgen en dat mogelijk op een bepaald moment in de toekomst de band tussen moederland en kolonie wat losser zou worden. Terugblikkend is er van deze goede voornemens en vage beloftes niet veel terecht gekomen. Toen na de oorlog de nationale en internationale relaties zich bestendigden keerden de oude tijden weer, met dien verstande dat er alleen maar krachtiger tegen het gezag onwelgevallige uitingen van nationalisme werd opgetreden.

²⁴ E.A.A. van Heekeren, 'Nederlandsch Oost-Indië in 1918', *De Indische Gids* 41-1 (1919) 137-147, aldaar 137.

Dienstplicht voor Europeanen in Nederlands-Indië kwam er, die voor niet-Europeanen niet. Het vooruitzicht dat, mocht een inheemse militie realiteit worden, nagenoeg de gehele Javaanse mannelijke bevolking militair getraind zou zijn, was toch iets te angstaanjagend. Zeker van de loyaliteit van de bevolking was men niet. Men was dat even geweest, gerustgesteld en blij verrast als men was door de vele verklaringen van loyaliteit aan het Nederlandse bestuur in de maanden na uitbreken van de Eerste Wereldoorlog. In die tijd had dienstplicht voor Javanen een goede optie geleken. Dit vertrouwen nam af als gevolg van de radicalisering van de nationalistische beweging die werd geconstateerd en die mede op gang was gebracht door de Indië Weerbaar campagne. Een bijkomende factor om voorzichtig te zijn met het invoeren van een dienstplicht was geweest dat men er niet zeker van was hoe de bevolking zou reageren als Nederland en Duitsland in oorlog raakten. Door de deelname aan de oorlog van Turkije aan de zijde van Duitsland en Oostenrijk-Hongarije waren de Indonesische Moslims over het algemeen genomen pro-Duits.